

РОЗДІЛ 8

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК 343.26

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-1/52>

ПРОБЛЕМА НЕВІДПОВІДНОСТІ ДОВІЧНОГО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ ЯК ВИДУ ПОКАРАННЯ ЄВРОПЕЙСЬКИМ СТАНДАРТАМ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ ТА ГРОМАДЯНИНА

THE PROBLEM OF INCOMPATIBILITY OF LIFE IMPRISONMENT AS A TYPE OF PUNISHMENT TO EUROPEAN STANDARDS FOR THE PROTECTION OF HUMAN RIGHTS AND CITIZENS

Батлук М.В., студент II курсу

*Інститут прокуратури та кримінальної юстиції
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

Стаття присвячена дослідженню важливого питання у кримінальному праві України, а саме аналізу довічного позбавлення волі як одного з видів покарань, передбачених КК. У статті розкриваються питання невідповідності національного законодавства європейським стандартам, що передбачені Конвенцією про захист прав людини та основоположних свобод. Визначено, що з набуттям Україною незалежності скасування смертної кари та впровадження довічного позбавлення волі стало значним здобутком та першим кроком до становлення демократичної держави.

Проте спосіб, встановлений у вітчизняному законодавстві, відповідно до якого застосовується довічне позбавлення волі до винних осіб, не відповідає стандартам європейської спільноти, про що прямо вказано в рішеннях Європейського Суду з прав людини. У статті досліджено основні рішення Європейського суду та проаналізовано, яким саме вимогам має відповідати довічне позбавлення волі як вид покарання, щоб не порушувати статтю 3 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод.

Як приклад проаналізовано рішення Європейського Суду з прав людини «Петухов проти України», в якому Суд вказує на невідповідність норм українського законодавства вимогам Конвенції. Так, зокрема, президентський інститут помилування, що передбачений у Кримінальному Кодексі України, не є належним механізмом та не дає засудженому легітимних очікувань під час призначення цього виду покарання. Суд визначив, що це є порушенням статті 3 Конвенції та визначає, що Україні необхідно внести відповідні зміни до законодавства. Встановлено, що у вітчизняній науковій літературі необхідність встановлення альтернативи для довічного позбавлення волі висловлювалась ще задовго до прийняття відповідного рішення Європейським Судом з прав людини. Розглянуто проект нового Кримінального кодексу, та яким чином питання довічного ув'язнення регулюються у ньому. На підставі проведеного дослідження зроблено аргументовані висновки та прогнози.

Ключові слова: довічне позбавлення волі, право на надію, Кримінальний Кодекс України, проект Кримінального кодексу України, Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод, Європейський Суд з прав людини.

The article is devoted to the study of an important issue in the criminal law of Ukraine, namely, the analysis of the institution of life imprisonment. The article reveals the issues of non-compliance of national legislation with European standards provided by the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. It is determined that with the acquisition of Ukraine's independence, the abolition of the death penalty and the introduction of the institution of life imprisonment was a significant achievement and the first step towards the establishment of a democratic state. However, the method established by law, according to which life imprisonment is applied to perpetrators, does not meet the standards of the European Community, as explicitly stated in the decisions of the European Court of Human Rights. The main decisions of the European Court are examined and the requirements of the institution of life imprisonment in order not to violate Article 3 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms are analyzed. The decision of the European Court of Human Rights "Petukhov v. Ukraine", in which the Court points out the inconsistency of Ukrainian legislation with the requirements of the Convention, is analyzed. Thus, in particular, the presidential institution of pardon, which is provided for in the Criminal Code of Ukraine, is not an appropriate mechanism, and does not give the convict legitimate expectations when imposing this type of punishment. The Court found this to be a violation of Article 3 of the Convention and ruled that Ukraine needed to amend the legislation accordingly. It is established that in the domestic scientific literature the need to establish an alternative to life imprisonment was expressed long before the relevant decision of the European Court of Human Rights. The draft of the new Criminal Code is considered and how the issues of life imprisonment are regulated in it. Based on the study, reasoned conclusions and predictions were made.

Key words: life imprisonment, right to hope, Criminal Code of Ukraine, draft Criminal Code of Ukraine, Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, European Court of Human Rights.

Постановка проблеми. Як відомо, людина, її життя і здоров'я, честь і гідність згідно з Конституцією визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Таке твердження є ознакою не лише демократично розвинутих країн, а й містить у собі невід'ємне право особи на життя. Смертна кара як вид покарання, що існував за радянських часів, не відповідає сьогодні ані положенням Конституції, ані міжнародним стандартам у сфері захисту прав людини, ані гуманістичним засадам. Довічне позбавлення волі є достатньо новим та специфічним видом покарання для українського законодавства й наукового дослідження. Як зрозуміло, свого часу, введення такого виду пока-

рання було зумовлено пошуком необхідної та «адекватної» заміни смертній карі. І, як наслідок, мораторій на застосування смертної кари, як найсуворішого з покарань в історії людства, став одним із важливих кроків наближення України до міжнародної спільноти як незалежної європейської держави.

Актуальність. З еволюцією міжнародно-правової системи захисту прав людини для правової спільноти постало питання, наскільки довічне позбавлення волі відповідає мінімальним гарантіям забезпечення гідності, тобто можливості особи не втрачати основоположних прав людини, які забезпечують їх життєдіяльність саме як людського

індивіда. Національний законодавець наразі хоч і відмовився від смертної кари та передбачив умови застосування довічного позбавлення волі як її своєрідної альтернативи, зробив це, на наш погляд, не досконало. Саме тому Європейський Суд з прав людини (далі – ЄСПЛ) визначив спосіб, який передбачений в українському законодавстві таким, що суперечить гарантіям, закладеним у Європейській Конвенції з прав людини (далі – Конвенція).

Актуальність теми підтверджується тим, що попри те, що така невідповідність була встановлена, Україна досі не внесла зміни у законодавство. Виходячи з указанного, важливо дослідити підстави і порядок призначення, відбування та звільнення від подальшого відбування довічного позбавлення волі згідно з проектом нового Кримінального кодексу України.

Дослідження питання невідповідності довічного позбавлення волі як одного з видів покарань європейським стандартам є науковою студентською працею, основною метою якої є висвітлення деяких з існуючих проблем та певних пропозицій.

Стан дослідження. Окремим аспектам вивчення цього виду покарання присвячена низка наукових досліджень, зокрема це праці таких учених, як М.І. Бажанов, І.Г. Богатирьов, О.М. Джуца, В.В. Сташис, В.Я. Тацій, П.С. Матишевський, М.І. Мельник, Б.О. Кириш, А.Х. Степанюк, В.М. Трубников, М.І. Хавронюк, С.С. Яценко тощо.

Метою наукової статті є аналіз норм чинного кримінального законодавства та проекту нового Кримінального кодексу України, в яких закріплюється покарання у виді довічного позбавлення волі, характеристика його сучасного стану та визначення тенденцій розвитку вказаного виду покарання в кримінальному праві України.

Виклад основного матеріалу. У зв'язку з тим, що Україна відмовилася від смертної кари як кримінального покарання, було розпочато нову епоху у політико-правовій системі України, адже визначення людської особистості як найвищої людської цінності нарешті набуло свого реального значення та стало невіддільним складником розуміння верховенства права. Так, змінами, що було внесено Законом України від 22 лютого 2000 року [1], українська система покарань була доповнена довічним позбавленням волі як одним з її видів.

Наслідком такої події стало доповнення Кримінального кодексу України 1960 р. нормою про довічне позбавлення волі.

Передбачено цей вид покарання і у чинному Кримінальному кодексі України 2001 року (далі – КК України) [2]. Законодавець, на жаль, у межах діючого КК не дає визначення поняття «довічне позбавлення волі». Проте у наукових працях цей вид покарання характеризується як найсуворіший вид основних покарань, що полягає в довічній (пожиттєвій) ізоляції особи, визнаної судом винною у вчиненні особливо тяжкого злочину, від суспільства в спеціальних кримінально-виконавчих установах [3, с. 280].

Як відомо, згідно зі статтею 64 КК України призначення довічного позбавлення волі передбачено за вчинення особливо тяжких злочинів і застосування його лише у випадках, спеціально передбачених цим Кодексом, якщо суд не вважає за можливе застосувати позбавлення волі на певний строк [2]. Тобто, характеризуючи такий вид покарання, як довічне позбавлення волі, можемо визначити такі основні його ознаки: він є основним видом покарання (ч. 1 ст. 52 КК України), призначення якого можливе лише за таких умов: 1) вчинення особливо тяжкого злочину (ч. 5 ст.12 КК України); 2) лише на основі санкції статті Особливої частини КК України; 3) тільки у випадках, коли суд, розглядаючи справу, дійде висновку, що застосування строкового виду покарання є неможливим; це безстроковий вид покарання; цей вид покарання є загальним, виключення становить незастосування такого виду покарання до певних категорій осіб (ч. 2 ст.64 КК України) [2].

Враховуючи еволюційний розвиток поняття «гідність людини», дуже багато країн відмовились від смертної кари як такої, адже було встановлено, що у разі призначення такого покарання людина втрачає статус суб'єкта суспільних відносин та стає об'єктом в руках держави, яка може вирішити, позбавляти її життя чи ні [4, с. 224]. Україна, встановивши на конституційному рівні незворотність європейського спрямування та взявши на себе обов'язок гармонізувати законодавство відповідно до міжнародних стандартів, повинна привести у відповідність норми українського законодавства, забезпечуючи належний та реальний захист прав людини та громадянина. Не останнє місце у цьому процесі посідає адаптація кримінального та кримінально-виконавчого законодавства України, оскільки гуманне ставлення до засуджених є чи не одним із найважливіших проявів гуманізації держави та суспільства.

Як відомо, в усьому світі центральне та провідне місце під час вирішення різного роду питань відіграють права людини. Одним із прав людини є право на надію, яке закріплено ст. 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [5]. Розвиток та тлумачення цього права знаходить своє відображення здебільшого у рішеннях ЄСПЛ (далі – ЄСПЛ або Суд). Так, у справі *Kafkaris v. Cyprus* (Grand Chamber, no. 21906/04) ЄСПЛ дійшов висновку, що порушення статті 3 Конвенції наявне у тому разі, коли надія на перспективу звільнення для довічно ув'язнених є нереальною, тобто не дає засудженому легітимних очікувань у разі призначення цього виду покарання [6].

Також у своїх рішеннях, наприклад: *Vinter and Others v. United Kingdom*, No 66069/09, 130/10 та 3896/10, 9 липня 201, § 105, *László Magyar v. Hungary*, No 73593/10, 20 травня 2014, § 5 ЄСПЛ (далі за текстом – Суд), неодноразово наголошував на тому, що застосування такого виду покарання, як довічне позбавлення волі, до особи вважається правомірним тільки за умови існування можливості зменшення покарання в розумінні його перегляду [7, с. 224].

Тобто, як уявляється, держава повинна встановлювати гарантії щодо забезпечення особі можливості перегляду покарання у разі виявлення сутнісних змін у її реабілітації (відповідна поведінка, психологічні зміни у ставленні до вчиненого злочину). Такі гарантії, на думку Суду, практично можуть бути реалізовані за наявності двох передбачених законодавством вимог. По-перше, має бути чітко встановлений строк, після відбування якого особа матиме автоматичне право на перегляд її довічного (безстрокового) позбавлення волі. Розвиваючи цю думку, Суд дійшов висновку, що таким загальноприйнятним у міжнародній правовій спільноті строком буде 25 років відбування покарання. По-друге, особа, що довічно (на все життя) позбавлена волі, має право знати на самому початку відбування такого покарання, що саме та за яких умов вона повинна зробити (виконати), щоб в майбутньому було розглянуто питання про її звільнення. Це ж стосується питання про можливість перегляду його вироку [8].

Як висновок у зв'язку з такою практикою ЄСПЛ актуалізується питання щодо відповідності українського законодавства в частині застосування такого виду покарання, як довічне позбавлення волі, положенням Конвенції. В цьому контексті особливої уваги заслуговує рішення ЄСПЛ «Петухов проти України» від березня 2019 року, у якому Суд дійшов висновку про невідповідність національного законодавства вимогам Конвенції [9]. ЄСПЛ зазначив, що головною метою покарання є не сама кара як така, а можлива подальша реабілітація засудженого із перспективою повернення в суспільство. Суд у рішенні зазначив, що є два випадки, за яких довічно ув'язнені особи в Україні можуть розраховувати на звільнення: якщо вони страждають від важкої хвороби, несумісної з триманням під вартою (ч. 2 ст. 84 КК України), або ж якщо стосовно таких осіб здійснюється президентське помилування (ст. 87 КК України).

Зрозуміло, що в першому випадку одужання, якщо воно можливе, означатиме кінець свободи і повернення до в'язниці. А тому, насправді, єдиною можливістю для пом'якшення довічного позбавлення волі призначеного згідно з вироком суду, в Україні є президентське помилування, яке видається згідно з його Указом [13]. Проте, як вказує у цьому ж рішенні Суд, така можливість не передбачає достатнього чіткого та прозорого механізму її застосування через декілька причин. По-перше, в українському законодавстві чітко не передбачено, через який строк ув'язнений може розраховувати на перегляд свого покарання. По-друге, на думку Суду, національним законодавством не передбачено вимог щодо аргументації причин відмови чи задоволення клопотань про помилування, які повинні були поставати перед Комісією з питань помилування. По-третє, у національній правовій системі не існує інституту судового перегляду рішень даної Комісії. Тобто особа позбавлена права оскаржити рішення Комісії. А отже, Суд дійшов висновку, що повноваження Президента України щодо помилування є сучасним еквівалентом королівської прерогативи милосердя на основі принципу людяності, однак вони не є належним механізмом, заснованим на пенологічних підставах, і таким, що супроводжується належними процесуальними гарантіями для перегляду положення, укладеного таким чином, щоб можна було досягти зміни довічного ув'язнення на строкове [9].

Відстоюють позицію необхідності запровадження альтернативи повному відбуванню покарання у виді довічного позбавлення волі й вітчизняні науковці. Як приклад, Л.О. Мостепанюк, розглядаючи питання можливості звільнення від довічного позбавлення волі як виду покарання, зазначала: «Конституційний Суд України своїм рішенням від 29 грудня 1999 р. формально скасував смертну кару, але не дав відповіді на запитання, яку аналогічну міру покарання застосувати до осіб, що були засуджені до смертної кари» [10, с. 327].

Отже, враховуючи наведене, нам здається, що сьогодні кримінальне законодавство України все ще не в повному обсязі відповідає вимогам міжнародної спільноти та основним засадам захисту прав людини та громадянина.

Саме для вирішення зазначеної (разом з іншими) проблеми, як відомо, Указом Президента України від 2019 року і було створено робочу групу з питань удосконалення вітчизняного КК.

Зокрема, серед основних завдань відповідної групи є розробка нового Кримінального кодексу України. Відповідно до Концепції реформування кримінального законодавства [11] однією із її причин є те, що чинне кримінальне законодавство не повною мірою відповідає міжнародним стандартам. А тому особлива увага розробників спрямована на те, що національні нормативно-правові акти не гарантують особі, засудженій до довічного позбавлення волі, захист та реалізацію своїх прав відповідно до Конвенції [5].

Так, відповідно до проекту (остання редакція проекту станом на 19 жовтня 2020 року) злочини розподіляються на дев'ять ступенів, а довічне ув'язнення призначається лише за злочини восьмого та дев'ятого ступенів. У порівнянні з чинним КК України проект передбачає, що таке покарання не буде призначатися до осіб, які не досягли 21 року або яким виповнилося 70 років (у КК України 2001 року 18 і 65 років відповідно). Також довічне позбавлення волі не може застосовуватися до жінок, які перебували у стані вагітності на час вчинення злочину [12]. Зазначимо, що у чинному КК України довічне позбав-

лення волі не застосовується до жінок, що були вагітними не тільки під час вчинення злочину, а і (або) на момент винесення вироку.

Положення Проекту, які потребують найбільш детального аналізу, з питання, що вони розглядають, передбачені статтею 3.3.10., а саме: «зупинення під умовою виконання довічного ув'язнення» проекту Кримінального кодексу. Відповідно до них щодо особи, яка відбуває довічне ув'язнення, якщо вона має низький ризик вчинення нового злочину, здатна інтегруватися в суспільство та вжила всіх можливих заходів для реституції чи компенсації, суд може зупинити виконання цього покарання після відбуття нею двадцяти п'яти років ув'язнення [12]. Отже згідно з таким законодавчим підходом, вочевидь, будуть враховані як міжнародно-правові зобов'язання держави, так і практика ЄСПЛ. І, як висновок, ми зможемо стверджувати, що саме такий підхід, зазначений нами на підставі Проекту нового КК, гарантує право довічно позбавлених волі осіб на надію щодо пом'якшення їх кримінальної відповідальності у майбутньому. При цьому відзначимо, що відповідна норма буде мати диспозитивний характер (в ній пропонується закріпити саме можливість зупинення, а не безумовне звільнення винного від такого покарання). Тобто особа під час пробації ще повинна буде довести, що вона, по-перше, дійсно бажає зупинення виконання такого покарання щодо неї, а по-друге, вживає всіх необхідних заходів для свого сумлінного виконання пробаційних обов'язків або/та, заходів безпеки. А держава своєю чергою повинна констатувати об'єктивне виконання відповідних обов'язків суб'єктом.

Саме тому, на нашу думку, законодавча передбачуваність можливості зупинення відбування довічного позбавлення волі відповідає міжнародним стандартам і правилам щодо захисту прав людини та громадянина, а також дійсно спрямована на вирішення завдань кримінального Закону.

Висновки. На підставі аналізу позиції ЄСПЛ та з урахуванням діючого КК України можна стверджувати, що Європейський Суд у своїх рішеннях щодо призначення та застосування довічного позбавлення волі як виду покарання хоча і вказує на те, що його застосування не суперечить Конвенції, але доречно зауважує на певні недоліки вітчизняного законодавства в його реалізації. Це зумовлено саме тим, що особа, якій призначено відповідний вид покарання, частково позбавлена можливості отримувати право на легітимні очікування перегляду судом раніше винесеного ним вироку через чітко встановлений час (право на надію) та на підставі переліку умов, прямо зазначених в Законі.

Що стосується положень діючого КК, то існуючи у ньому підстави, зокрема інститут помилування, є, на наш погляд, невідповідними загальним вимогам ЄС та містять у собі лише абстрактну можливість для винної особи бути звільненою у майбутньому.

Своєю чергою проект нового КК, який наразі обговорюється в робочих групах, більш повно враховує вказану невідповідність, а закріплені в ньому положення конкретизують можливість зупинення відбуття довічного позбавлення волі винними особами та, на нашу думку, відповідають вимогам міжнародних стандартів захисту прав людини та громадянина.

Таким чином, Україна з прийняттям оновленого КК у межах піднятого нами питання буде здатною виконати взяті на себе зобов'язання з наближення національного законодавства до європейських принципів та стандартів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про внесення змін до Кримінального, Кримінально-процесуального та Виправно-трудоного кодексів України: Закон України від 22.02.2000 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2000 р., № 17, стаття 123. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1483-14#Text>.
2. Кримінальний Кодекс України: Кодекс від 05.04.2001. *Відомості Верховної Ради України*. 2001 р., № 25, стаття 131. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.

3. Покарання у виді довічного позбавлення волі в Україні: шлях до гуманізації. С. Я. Бурда. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. серія юридична*. 2017. Вип. 4. С. 279–288. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nviduvs_2017_4_33.
4. Довічне позбавлення волі у національній правовій системі України та його відповідність міжнародним засадам захисту прав людини. Т. І. Горбачеська. *Журнал східноєвропейського права*. 2019. № 69. С. 222–229. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/jousepr_2019_69_33.
5. Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод від 04.11.1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
6. *Kaġkaris v. Cyprus* (Grand Chamber, no. 21906/04). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-105438>.
7. Проблема невідповідності української моделі довічного позбавлення волі та положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. А. О. Гринчук. *Журнал східноєвропейського права*. 2018. № 58. С. 222–227. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/jousepr_2018_58_33.
8. *Vinter and Others v. the United Kingdom*, 9 July 2013. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=001-122664&filename=001-122664.pdf&TID=uynnlohkyr>.
9. Петухов проти України: рішення ЄСПЛ від 12 березня 2019 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_d98#Text.
10. Сучасний стан наукової розробки проблем виконання покарання у виді довічного позбавлення волі. Т.В. Дуюнова. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 2. С. 326–330. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkup_2013_2_80.
11. Концепція реформування кримінального законодавства України. Новий Кримінальний кодекс. URL: <https://newcriminalcode.org.ua/concept>.
12. Кримінальний кодекс України: проект (редакція станом на 19.10.2020 р.) URL: <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2020/10/21/kontrolnyj-proekt-kk-19-10-2020.pdf>.
13. Указ Президента України від 21 квітня 2015 року «Про Положення про порядок здійснення помилування» № 223/2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/223/2015#Text>.